

Den skogshistoriska forskningen objekt och problemställningar

EINAR STRIDSBERG

Professor emeritus, Täby

1. NÅGRA REFLEXIONER I ANSLUTNING TILL ETT SKOGSHISTORISKT SYMPOSIUM

Vid det av skogs- och lantbruksakademien och lantbruksuniversitetets skogsvetenskapliga fakultet anordnade skogshistoriska symposiet (17.11 1987) intog frågan om vad denna forskning skall behandla ett av många deltagare behandlat tema (Lennart Hjelm, Sverker Sörlin, Lars Nilsson, Carl-Olof Tamm, Börje Steenberg, Wolter Ehn, Lennart Nordström, Ulf Sundberg m. fl.) Redan på ett tidigt stadium ställdes frågan om ämnets benämning borde vara skogshistoria eller skogsbrukshistoria, dvs. skulle forskningen främst gälla växtsamhället skogen eller påverkaren skogsbrukaren? Lars Nilsson ansåg att utgångspunkten borde vara skogen, dess förändring genom tiderna och dess plats i landskapet, men att man därmed ofrånkomligen även kom in på människans roll som en väsentlig formare av skogslandskapet.

Med de samhällsinriktade aspekter, som sedan trängde sig fram, förefaller det mig att temat ytterligare vidgades att inte bara gälla lokalsamhällets agrara skogsbruk – där »gråbonden» nyttjade den gemensamt ägda utmarken för husbehovsvirke, vedbrand, bete, svedjebruk och uppodling – utan även en högre samhällelig myndighets krav på att få sätta regler för hur näringslivet i sin helhet borde formas med hela nationens välfärd som ledstjärna. För Sveriges del dröjde det i huvudsak till 1600-talet, innan det framkom något sådant striktare formulerat överordnat krav på en nationell myndighetsutövning till skogens – eller rättare skogsutnyttjandets – gemensamma gagn, men i gengäld gjorde sig dessa krav då desto starkare gällande. »Hurusom bergverken skulle med tiden lida nöd, all ek- och ollonskog utgå, skeppsvirke och masteträd utödas så till Rikens vanheder som dess inbyggares skada», var utgångspunkten för den riksomfattande skogslagstiftning som kungjordes 1647. Som beordraren av dessa föreskrifter stod samhällsledningen Kungl. Maj:t, förkroppsligad i Konungens person med krona på hjässan och riksregalierna i sina händer. I realiteten visade sig denna samhällsledning dock vara en ganska abstrakt företeelse, vilket blev särskilt uppenbart under frihetstiden, då konungens funktion närmast degraderades till att bli en namnstämpel, under det att Kungl. Maj:t i betydelsen samhällets ledning fortfarande var värd den största aktning och hörsamhet.

Även för det agrara samhälle, där jordbruket är den starkt dominerande näringen, medför det därför en alltför långtgående förenkling att försöka skapa en modell sammansatt av de tre företeelserna landskapets näringsresurser, den överordnade samhällsledningen och de mot denna trogna undersåtarna. Den politiska historien har stundom karaktäriserats såsom handlande om »krig och kungar», dvs. om hur makten först erövrats och sedan utövas. I den ekonomiska historien liksom i idéhistorien och andra mer specifika discipliner inriktade på att studera utvecklingens gång över tiden, blir det dock andra aspekter än de militära och maktpolitiska som träder fram. Som en gemensam grundsyn torde emellertid härvid gälla, att »samhällslivet» är en så pass både komplex och komplicerad företeelse, att den dåligt passar sig för långtgående förenklingar. I stor utsträckning har man istället i den historiska forskningen tillämpat tekniken att se skeendet som ett intressespel med många intressenter inblandade. Tillämpas detta på ett mer specifikt

ämnesområde som t. ex. skogshistoria, vinner man då att man kan avgränsa framställningen till ett förhållandevis begränsat sakområde, som dock för att bli förståeligt och väcka intresse måste ses i ett större och vidare historiskt perspektiv. Å andra sidan kan man genom en sådan begränsning av ämnesområdet vinna en konkretisering som möjliggör en mer reell prövning.

Som exempel kan nämnas Kalle Bäck's avhandling »Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden» där han väljer att analysera detta inflytande i näringspolitiska frågor genom att inskränka analysen till de tre specifika sakfrågorna skogslagstiftningen, brännvinspolitiken och storskiftesfrågan. I kapitlet »Skogspolitik och lokala bondereaktioner» kan han då (sid. 98) mycket påtagligt klargöra, hur denna skogspolitik påverkades – men även uppvägdes och neutraliserades – av två motsatt verkande krafter eller idéer, nämligen dels en traditionell byråkratisk merkantilistisk uppfattning om behovet av detaljstyrning, tvång och statskontroll och dels en reformmerkantilistisk motrörelse, som under mottot »frihet under ansvar» hävdade en mer individualistisk idésyn. Det hotade bondeintresset anslöt sig i denna fråga till den senare rörelsen, vilket vid 1765–66 års riksdag i kombination med mössornas antibyråkratiska inställning ledde till vissa framgångar. Bäck låter emellertid i sin avhandling de tre valda sakfrågorna som sådana inte spela någon huvudroll, utan förklarar istället (sid. 28) sin avsikt vara att skjuta dem i bakgrunden och istället lyfta fram samspelet mellan lokalsamhället och centralmakten vid de olika politiska frågornas behandling och avgörande. »Sakfrågorna vet vi dessutom i de flesta fall en del om, medan det däremot är avgjort sämre vad gäller våra kunskaper om kommunikation och inflytande vid ett besluts tillkomst.»

För den skogshistoriskt inriktade forskaren ter det sig däremot naturligt att låta det skogshistoriska skeendet spela huvudrollen, men för att väcka ett vidare intresse – och även en djupare förståelse – förefaller det likväl nödvändigt att kunna sätta in denna skogshistoriska utveckling i ett vidare samhällspolitiskt perspektiv. En sådan inställning innebär också omvänt möjligheten, att den genom skogsforskningen ökade kunskapen inom ett på så vis avgränsat sakområde även blir ett väsentligt medel för en ökad förståelse av mer subtila sammanhang som t. ex. bondesamhällets betydelse i svensk historia. Jag vill mot denna bakgrund och erfarenheterna från en nyligen avslutad forskningsstudie belysa, hur skogsregleringen under 1600- och 1700-talen starkt påverkades av tidens merkantilistiska tankeströmningar.

2. MERKANTILISMENS INVERKAN PÅ SKOGSREGLERINGEN

2.1 Bergsbrukets krav på kolleveransgarantier

En samhälleligt inriktad skogslagstiftning uppkom alltså under 1600-talet främst som följd av statsmaktens ökade näringspolitiska intresse. Detta gällde dock inte primärt en föga beaktad »skogsnäring» utan istället den bergshantering, som redan under medeltiden framstått som betydelsefull, men där »kronan» under Gustav Vasa och hans söner ville starkare befordra det nationella svenska intresset genom att överta den dittills av utlänningar bedrivna vidareförädlingen från tackjärn till smidesjärn (stångjärn). Den främst vid »kronobruk» pågående verksamheten var dock av jämförelsevis blygsam omfattning, tills man en bit in på 1600-talet övergick till en ny strategi att söka externa kontakter och genom kronobrukens utarrendering få till stånd en mer storskalig drift särskilt då genom att engagera utländska storföretagare med det finanskapital och den tekniska kunskap som en sådan verksamhet krävde. Av de två metoder som härvid urskildes – tysksmide och vallonsmide – blev tysksmidet det kvantitativt mest omfattande men vallonsmidet det kvalitativt mest avancerade och storföretagsmässiga. Den särprägel, som gällde det av vallonsmide starkt dominerade Uppland, kan sammanfattat belysas med att dess 18 bruk

enligt hammarskattetaxeringen 1695 omfattade 5% av antalet bruk men svarade för 15% av produktionen.

Som den starkast drivande kraften i den nya snabbt expanderande näringen framstår den holländsk-vallonske finansmannen Louis de Geer som under 1610-talet lierade sig med den redan från sekelskiftet i svensk bergshantering engagerade landsmannen Willem de Besche. Den yttest starka expansion som kännetecknade de tre uppländska bruken Österby, Lövsta och Gimo, som de 1626 fick arrendera och 1643 övertog ägarskapet till, berodde till stor del på den investering i nya anläggningar, som den nya företagsledningen hade resurser nog att genomföra. Men som än mer betydelsefullt framstår, att denna materiella kapitalinsats i den nya järnhanteringen kunde fullföljas genom även den insats av yrkeskunniga arbetare, som det svenska samhället inte kunde presteras. Genom en omfattande valloninvandring kom vallonbruken att representera inte bara tekniskt utan även kulturellt särpräglade enklaver i det svenska samhället.

Till skillnad från den tyska dominansen i svenskt stadsväsen under medeltid visade emellertid den svenska statsmakten under 1600-talet en betydande förmåga att styra detta externa vallonska intresse i en för svenskt näringsliv önskvärd riktning, och det är här som »skogsintresset» kommer in i bilden genom skogens betydelse för bergshanteringens kolförsörjning. Som en betydelsefull doktrin i den översamhälleliga styrningen gällde nämligen att med en ökad efterfrågan och knapphet på »kolskog» borde de nyanlagda hammarsmedjorna i möjligaste mån avstå från att konkurrera med de tidigare produktionsleden malmbrytning och tackjärnframställning om kolförsörjningen utan istället söka trygga denna genom att förläggas till från gruvorna mer avlägsna skogsområden med till största delen oexploaterade virkestillgångar. En huvudorsak till att Lövsta bruk vid hammarskattetaxeringen 1695 med en produktion om 6500 skeppund (ca 1000 ton) stångjärn framstod som rikets utan gensägelse största järnbruk har säkerligen varit att det i så hög grad representerade denna av översamhället hävdade idealtyp. Det tidigare dominerande huvudbruket i Uppland – det omedelbart intill Dannemora gruva liggande Österby bruk – kan istället anföras som skolexempel på en negativ avvikelse i avseende på denna myndighetsönskan men framstod likväl med en produktion om 4000 skeppund som rikets näst största.

Då det gäller den nya vallontechnikens betydelse för bergshanteringens snabba expansion bör vidare beaktas, att denna gällde såväl den egentliga järnförädlingen på bruksorten som kolproduktionen i de omgivande skogstrakterna. Douhan har genom en omfattande undersökning av valloninvandrarnas yrkestillhörighet nyligen påvisat hur kolar- och skogspersonalen utgjorde ett större inslag hos invandrarna (308 personer av undersökningspopulationens 635) än hytt- och smedspersonalen (235 personer). Likväl blev den vallonska invandringens befolkningspolitiska verkningar helt olika för dessa två kategorier. Genom att vallonkolarnas ättlingar i stor utsträckning utgjorde en rekryteringsbas för bruksorternas järnförädling, bidrog detta till att för mycket lång tid framåt bevara den vallonska särprägel. Vad däremot gällde kolproduktionen inom den omgivande landsbygden, torde visserligen den vallonska tekniken – med en »stående» mila som ett karaktäristiskt inslag – även här tämligen snabbt slagit igenom. Men eftersom de inom agrarbygden verksamma vallonkolarna tämligen snabbt torde ha försvenskats, bidrog den nya skogsnäringen till att skapa en för skogsbygden mycket betydelsefull komplementär bondenäring, och samtidigt fyllde den svenske »kolbondens» leveranser till järnbruken en mycket väsentlig funktion även vad gällde den på export inriktade näringspolitiken. Trots att den svenska allmogen inte själv spelat någon större roll i den nya näringens tillkomst synes den dock ha ställt sig klart positiv till en utveckling som för alla deltagande parter kunde framstå som idealisk och harmonisk. »Den samhälleliga sociala organisationen hade bevarat en av skattebönder dominerad allmogebygd, vilken genom den nya vallonska tekniken funnit den nya land-

skapsresursen kolskog, och som kolleverantör till avnämaren bruket hade bygden därmed fått ett avsevärt mer lönande skogsbruk än utmarksskogens tidigare nyttjande för främst bete och svedjebbruk. Den grundläggande kopplingen mellan kolleverantör och kolavnämaren, som bestod i att bruket fick överta en skatteuppbörd, där kolet snart blev den helt dominerande skattepersedeln, framstår också den som en god lösning, eftersom en tidigare överskottsproduktion av jordbruksprodukter för skatt nu kunde tillgodogöras internt, samt en tidigare tungrodd teknik i skatteuppbörden vid bestämda tidpunkter kunde ersättas av en för båda parter mer tillfredsställande kontinuerlig leverans.»

Det ovan lämnade citatet utgör ett avsnitt ur delstudien »Hållnäsbygden under kolskogs-epoken», som jag bidragit med i ett större mångvetenskapligt forskningsprojekt »Individen, samhället och kulturlandskapet», vid Stockholms universitet och som i ett mycket långsiktigt perspektiv studerar befolkningens och näringslivets utveckling för en norduppländsk by och socken. Omdömet torde dock ha tämligen generell giltighet och sålunda framhåller även Douhan i sin avhandling om vallonimigrationens konsekvenser, att bönderna gick in i utbytet med bruket helt frivilligt, men att bruksherren i ett längre tidsperspektiv lyckades få dem bundna i denna utbytesrelation genom den praxis och myndighetsprivilegiering som fick benämningen »koltvånget».

Att situationen inom denna del av näringslivet måste gett upphov till starka spänningar mellan de tre huvudintressenterna bondemenighet, bruk och samhälle blir vid ett mer ingående studium också helt uppenbart. Ett påtagligt vittnesbörd ger härvidlag ett kungl. brev från 1719, som först förklarar, »att allmogen ej kunde förvägras att föryttra sina kol som annan deras avel varest den helst lägligast kunde falla», men därefter tar bort det mesta av denna principdeklarations innehåll genom tillägget: »såvida icke denna frihet genom av K.M:t vissa orter förunnta privilegier och resolutioner vore inskränkt». Det förefaller ju även ganska naturligt att de kapitalstarka och kunniga företagare, som statsmakten sökte locka att engagera sig i det svenska näringslivet till dettas förkovran och blomstring, var väl medvetna om att de investeringar de lagt ned i anläggningar och arbetsrekrytering skulle bli olönsamma, om den för verksamheten nödvändiga kolförsörjningen började tryta eller blev alltför dyr. Det förefaller också mycket troligt att bondeparten istället alltför sent blev medveten om risken att vid en vikande kolkonjunktur komma i en situation, där den gärna ville avstå från eller åtminstone minska kolningen, men på grund av kolningsinsatsens allt mer avgörande betydelse i den nya bondeekonomin istället fann sig nödsakad att öka den.

Den främst avgörande faktorn i detta intressespel torde dock varit den samhälleliga skogspolitiken. Den inställning, som särskilt starkt framträder i 1647 års skogslagstiftning är den om »skogens besparing», dvs. den uthållighetsprincip, som i nästan all skogshushållningsdebatt utgjort ett betydelsefullt inslag. »När var och en bergsman haver sin lägenhet i skogen, brukar han den så småningom år ifrån år att innan den gamla skogen är utödd växer åter den unga till, så att verket på sådant sätt kan bliva perpetuellt och varaktigt» heter det förtröstansfullt i ett memorial från bergskollegium 1652. Mot seklets slut har dock denna förtröstan, om att den påbjudna skogsregleringen skulle uppnå en balans mellan virkesuttag och återväxt, blivit avsevärt försvagad. En av lantmätaren Jacob Braun 1701 redovisad »Beskrivning över en del av Dannemora bergslag», där han socken för socken och by efter by gör en genomgång av skogstillgång och skogstillstånd samt på grund härav en bedömning av hemmanens kolförsörjningsmöjligheter, visar emellertid ett mycket ambitiöst försök att komma underfund om dessa problem. Huvudintrycket efter genomläsningen av hans »Beskrivning» blir likväl, att detta är alltför komplicerade problem för att kunna få en tillfredsställande kunskap om och godtagbar lösning på. Omdömet för byn Lönnö: »All den gamla skogen avkolad, betjäna sig dock än av ung kolskog efter hand som han tillväxer, ehuruval där icke särdeles växtlig mark är», kan anföras som ett

illustrativt exempel på, hur Braun bemödar sig om att väga »å ena sidan» mot »å andra sidan» med beaktande av även »å tredje sidan» men utan att nå fram till annat än mycket vagt formulerade slutsatser, som att »man kolar som lägenheten och skogen tål» eller att »man kan framdeles sparsamt kola av nyväxt skog efter hand som han tillväxer» etc. En oftast pessimistisk grundbedömning blir merendels avlöst av en viss »trots-allt-optimism», som ger läsaren en vag uppfattning om att situationen är bekymmersam men inte hopplös.

Men oavsett om en allmän skogsbrist stod för dörren, eller tvärtom den anbefallda skogsbesparingen började leda till, att tillväxten på ungsbogen blivit stark nog att ånyo öka virkesförrådet, är det dock uppenbart, att sammansättningen på det avverkade virket försämrats på ett sätt, som innebar en betydligt ökad kostnad i kolningsinsatsen. Detta framkommer också mycket klart i en långvarig konflikt 1718–1721 mellan Lövsta bruk och dess kolbönder. De senare förklarar där, att man inte längre »som i förra tider med ringa möda och manshjälp kunde hugga i närbelägen, gammal grov och tät skog», utan att i stället »nu ej annat än små och ung uppväxt skog övrig är, så att de till största delen allenast små och smala kävlingar (pinnar) i kolmilorna inresa måtte. Dessutom är ock vägen nu längre än förr.» Det stöd, som de i denna fråga får från Landshövdingen, bygger också på en likartad argumentering: »i avseende därtill att skogarna nu blivit på många ställen mycket uthuggna och således en kolmila med större besvär ihopsamlas ...»

I ett marknadsekonomiskt styrt samhälle hade detta lett till ett höjt kolpris, men i det merkantilistiskt präglade samhället hade man en annan syn. Ett en gång gjort avtal mellan bruk och bonde, som vid tiden för överenskommelsen gav den senare en tillfredställande ersättning för kolningsinsatsen, borde också för framtiden bestå, även om situationen försämrats. Den blygsamma nominella ökning av kolpriset, som Lövstabönderna för det relaterade fallet lyckades uppnå, innebar också med hänsyn till den allmänna inflationen ett sänkt realvärde i stället för den höjning, som krävts, för att böndernas intresse för en fortsatt kolning skulle bestå. För bruket innebar däremot koltvånget istället, att det till ett billigt pris kunde säkra sitt kolbehov, samtidigt som hela ansvaret för ett uthålligt skogsbruk och kolningens framtida upprätthållande lades på skogsägaren, kolproducenten. Det gällande »koltvånget» syntes därför på kort eller medellång sikt vara ett fullt tillräckligt styrinstrument för brukets kolförsörjning och anledning därför saknas för bruket att själv i större omfattning bli skogsägare och kolproducent.

2.2 Skogsregleringens verkningar under 1700-talet

Skogsregleringens mer mångsidiga inriktning

Denna statsmaktens merkantilistiskt präglade uppfattning – om samhällsmyndighetens rätt att genom en ingripande reglering styra näringslivet till samhällsnyttans fromma – kom sedan under det fortsatta 1700-talet att göra sig ännu starkare gällande beträffande skogshushållningen, där 1734 års skogsordning drar upp huvudriktlinjerna. Bidragande till de nya skogspolitiska aspekter, som under denna tid framträder, var, att en mer mångfasetterad produktinriktning i skogsutnyttjandet gjorde sig gällande, och att fruktan för skogsbristen skapade äkade ambitioner att bevara ett uthålligt skogsbruk inte blott genom »skogens besparing» utan även genom att tillgripa »förkovringsvägen» skogsvård i form av plantering och markvård och en allt starkare övervakande kontrollpersonal.

De konflikter och de misslyckanden, som denna skogspolitik medförde, kommer särskilt tydligt fram beträffande *ekskogsbuket*, där det enligt den merkantilistiska överhetens åsikt var skogsägarens sak att stå för den betungande skogsvårdsinsatsen, medan däremot avverkningsutbytet skulle inriktas på att tillgodose samhällsnyttans – i detta fall flottans – behov. Den kollaps, som ett sådant försök till skogsstyrning måste leda till, blir mycket illustrativt belyst genom en redovisning för Jönköpings län, där under perioden 1760–66 85 000 ekar blivit utsynade och avverkade. Häremot svarade en legal återplanteringsskyl-

dighet om 171 000 ekplantor medan den faktiska återplanteringen endast uppgick till 3 202 plantor dvs. mindre än 2% av den anbefallda.

Men även inom *markvården* framkommer likartade tendenser. Ett under 1600-talet genomfört svedjeförbud till bergsbrukets fromma hade i huvudsak fungerat tämligen väl, vilket främst torde berott på att även för allmogen kolningen var en bättre sysselsättning än svedjebruk. Men under 1700-talet börjar dominerande överhetspersoner som lantmäteridirektören Jacob Faggot och baron Hårleman mycket starkt hävda, att varje form av svedjande skall totalförbjudas på grund av sina fördärliga markskador, och Hårleman förmår t. o. m. tvinga en sådan auktoritet som Linné att byta ut en redan tryckt sida i hans »Skånska resa», där han visat en enligt Hårleman otillbörligt svedjevänlig uppfattning. Om man från dessa vittnesbörd i litteraturens och teoriens värld söker nå en uppfattning om den som härskade i praktiken, blir slutsatserna däremot annorlunda. Montelius har i sina studier från Sävsnäsbygden mycket klart visar hur brukspatronen, sedan han övervunnit ett med bergsbruket konkurrerande svedjande, däremot ställde sig mycket välvilligt till ett med kolningen förenat rissvedjande. Mina egna forskningsstudier kring Lövsta bruk ger också exempel på brukets tysta medgivande till ett med kolningen kombinerat svedjande, som bruket inte hade något emot, och som bruksskogvaktarna inte bara accepterade utan själva var aktivt intresserade av att delta i.

Man finner vidare hur visserligen *skogsvårdsomtanken* utgör ett framträdande drag i 1700-talets skogsdebatt men att det *likväl ofta är andra underliggande intressen som främst styr* denna. I en riksdagsskrivelse 1762 från sågverksnäringens företrädare heter det sålunda, att »skogarna kan ej utdödas genom bjälkars och sågtimmers fällande, emedan endast den mogna skogen därtill utblädas och de i växt stående träden få därigenom mera rymd och tillväxa». »Orsaken till tallskogens avtagande» är istället »de många stångjärnshamrar som tillgripa den närmast belägna tallskogen, mogen eller o mogen, växtlig eller icke växtlig så att storvirke och sågtimmer måste i kolmilorna hava sitt sista öde». Skillnaden mellan skogsbrukssätten blädning och trakthuggning, som för detta fall uppenbarligen bottnar i två konkurrerande skogsnäringars olikheter i virkesuttaget, skjuts här i bakgrunden till förmån för en skicklig argumentering om de skogsvårdande följdverkningarna.

Mot denna merkantilistiska överhetsstyrning uppkom emellertid en reformmerkantilistisk motrörelse som under mottot »frihet under ansvar» hävdade en mer individualistisk syn och krävde att den gemensamt ägda skogen borde delas upp på de enskilda hemmanen. Detta blev också redan i 1734 års skogsordning starkt beaktat men endast för byns gemensamt ägda utmark. För vad som i allmänhet betecknades som skogsallmänning – nämligen socken-, härads- och landsallmänning – lyckades däremot ämbetsmyndigheten i stort sett hålla fast sin uppfattning att dessa skogsallmänningar »voro kronans tillhörigheter och behövliga till brandskadades hjälp, publika byggnaders underhållande m. m.». Följden blev emellertid att dessa skogsallmänningar – om vilka det hette att de »nyttjades av alla men vårdades av ingen» – blev särskilt markanta exempel på skoglig misshushållning, och att *de negativa verkningarna av den nya skogspolitiken kom att särskilt starkt gå ut över bondeskogen inom jordbruksbygden*. Den förmyndarattityd mot denna som gjort sig gällande redan under det karolinska enväldet blir i 1734 års skogsordning även formellt bekräftad genom olika bestämmelser för frälse- och för skattemannaskog. Gentemot skogsordningens förtroendefulla attityd mot frälsemannen, som »äger rätt sin enskilda avvitrade skog nyttja och bruka som honom bäst synes», står samhällsmyndighetens misstro mot att lämna skattemannaskogen »under en kanske mindre omtänksam Allmoges disposition». *Perioden 1734–1789 framstår som en för bondeskogen kritisk tid*. Visserligen lyckades bondeståndet genom ett energiskt hävdande av reformmerkantilismens principer på 1750- och 60-talets riksdagar vända opinionen från en restriktivare till en friare disposi-

tionsrätt för skogsägaren, men utöver förbudet att anlita den starkt avskydda jägeribetjeningen på skattemannaskogen lyckades man först 1789 uppnå några mer genomgripande förändringar.

Allmänna verkningar på bergsbruket

För bergsbruket medförde den nya skogspolitiken däremot i huvudsak positiva följdverkningar, där den tidigare koltvångsstrategin – att det var mer angeläget att försäkra sig om hemmansbrukarens leveransförpliktelser och arbetsinsatser än hans tillgång till överflödsresursen utmarkskog – fick vika för nya riktlinjer. Från att produktionsfaktorn arbete dominerat brukens kolförsörjningsstrategi kom produktionsfaktorn skog att få en alltmer ökad betydelse. Bestämmelserna i 1734 års skogsordning om frälsemans rätt »att sin enskilda avvitrade skog nyttja och bruka som honom bäst synes» samt uppmaningen i samma förordning, att så mycket som möjligt genomföra en sådan uppdelning av byarnas samfällt ägda skog, fick därför ett starkt gensvar från bruksägarhåll. Vad gällde själva ägarförvärvet torde därvid den redan i koltvångsstrategin ingående politiken, »att genom en villigt stegrad kreditgivning åt bönderna hålla dem till kolning och brukets tjänst», varit ett verksamt medel för bruket att genom inlösen av hårt skuldtungda hemman bli ägare av dessa.

Den forne externa avnämaren kom sålunda genom dessa ägarförvärv att te sig som en betydelsefull medproducent i skogshushållningen, och då myndigheten för denna frälsskog var beredd att acceptera devisen om »frihet under ansvar» synes den även ansett det lämpligt att näringslivet självt på detta område i så stor utsträckning som möjligt fick svara för uppgiften att skapa ett skogsbruk med hög och uthållig avkastning. Till det goda förhållandet mellan myndighet och näringsliv torde även bidragit att det senare accepterade en begränsad järnproduktion, vilket med hänsyn till sina prishöjande effekter framstod som en god politik särskilt då ur det redan etablerade näringslivets synpunkt. Då detta även innebar en återhållsam virkesavverkning, framstod det därför både ur myndighets- och företagaresynpunkt angeläget, att bergsbruket tog på sig en mer aktiv skogshushållningsroll än den tämligen passiva avnämarrull som koltvånget inneburit.

Införandet av en fri kolhandel dröjde visserligen till 1840-talet, men redan från 1700-talets mitt börjar en ökad frigörelse från koltvånget göra sig gällande för de självägande böndernas del. Detta har säkerligen ytterligare ökat brukens ansträngningar att förvärva egna skogar för att genom arrendeavtalen med landbönderna bättre kunna styra kolförsörjningen. Hildebrand har i »Fagerstabrukens historia» ägnat ett betydande utrymme åt de fördelar det innebar att kunna grunda kolförsörjningen på en stor andel »egna kol» och liten andel »köpekol» (del I, sid. 268–271 och 276–289).

Markägarskapet och fördelen att genom egen skog ha tillgång till egna kol kom sålunda från 1700-talets mitt att alltmer te sig som en viktigare faktor än koltvånget att säkra brukens kolförsörjning. Genom det förtroendefulla samarbetet mellan näringsliv och samhällsmyndighet kom bruket vidare att i hög grad för kolbonden framstå som en del av den högre makt, som utformar reglerna för hur skogshushållning får bedrivas. Härtill kom emellertid att brukets starkt ökade markägarskap även öppnade möjligheter till en stark påverkan av mer informell art.

En internstudie av Lövsta bruk

Från studien av Lövsta bruk finner man sålunda, hur bruket genom det ökade markägarskapet allt starkare engageade sig i den interna bygdepolitiken. Under det att kolkonflikten 1718–21 kännetecknas av att vara en klar partskonflikt, där solidariteten inom bondemeningen är mycket stark, ter sig det sociala intressespelet efter den förste bruksfideikommissarien Charles de Geers ankomst 1741 istället mycket mångfasetterat. Åtskilliga rätts-

fall belyser hur bruket genom allianser med betydelsefulla boendeintressenter inte bara vinner egna fördelar utan samtidigt förmår öka sin egen prestige. I en uppmärksammas kronoallmänningssangivelse framstår brukets insats som den starkaste och mest helhjärtade uppslutningen i bygdeintressets kamp mot det intrång som översamhället söker utöva. I det sociala triangelspelet mellan länsman, bruk och bondemenighet blir huvudintrycket, att bonden framstår som den starkast pressade och betungade parten, men att han i sina kontroverser med den lokala samhällsmyndigheten kunde stärka sin position genom att agera i samförstånd med bruket.

Huvudinsatsen i kolningens och kolskogshushållningens faktiska utformning måste emellertid liksom tidigare ha legat på kolbonden, vare sig han var skatte- eller frälsebonde, och det förefaller därför relevant att ställa frågan, hur bruket kunde förmå bondeparten till denna insats, som ur hans synpunkt likväl innebar en dålig lönsamhet. Som en huvudorsak med giltighet särskilt för de mer centrala delarna av bergslagen framstår, att kolningsverksamheten blivit ett sådant »måste» i bondens ekonomi, att han inte kunde undvara den. En intressant belysning av denna fråga ger några reflexioner av Österby bruks inspektör vid ett besök 1753 i Galtström i Hälsingland där det fanns gott om den för Dannemorabruket kritiska tillgången på skog. Emellertid finner inspektorn som en allvarlig olägenhet, hur bönderna där »äro skatte och således självrådande samt välmående», varför det synes osäkert att lita på deras villighet att kola, »ty bonden griper ej till detta näringsmedlet så länge han har andra utvägar som synes här vara, efter de kunnat hittills soutinera sig utan flitigt kolande».

En annan väsentlig orsaksfaktor till att bruket lyckades uppnå denna bondesamverkan har säkerligen varit, att denna ur bondens synpunkt likväl var att föredra framför den hårda styrning, som ämbetsmannabyråkratin eftersträvade. Som särskilt illustrativ för utopin i förslagen till ny skogsordning framstår de som gällde skogens förnyelse, där skogsplanteringen fick större utrymme i skogskommissionens förslag än någon annan fråga. Men mot detta insatskrav kontrasterar de ringa förväntade verkningarna, som stannade vid att för varje helt hemman skulle årligen planteras och vårdas 10 ekar eller 15 »andra nyttiga träd». För de areellt omfattande återväxtarealer, som bergsbrukets skogshushållning krävde, var detta kulturskogsprogram fullständigt orealistiskt. I Brauners 1761 utkomna »Avhandling om möjligaste sättet att underhålla och öka Barrskogen i gemen» betecknar han också detta planteringsprogram som en »dockelek», men framhåller vikten av att underlätta en god naturlig återväxt genom olika åtgärder, varvid för särskilt risiga marker »ej annat återstår än det i mångas öron förfärliga svedjandet». För en starkt svedjefientlig ämbetsmannabyråkrati var dock detta en styggelse som i varje fall i den offentliga litteraturen borde helt tillbakavisas. Den faktiska verklighetens värld torde dock varit avsevärt annorlunda beskaffad, och ett uttalande 1909 av länsjägmästaren i Dalarna, om de vackra ungskogar som i regel återfinns på bruksskogarna i bergslagen »där skogen av gammalt kolats och fallbränning under uppsikt ägt rum», tyder ganska klart på att denna metod knappast kan ha spontant uppstått under 1800-talet utan måste ha sina rötter i kolfallsbränningar under 1700-talet eller möjligen ännu tidigare.

En intern rapport 1748 till bruksinspektorn vid Lövsta från en underordnad tjänsteman ger en mycket intressant inblick i hur skogshushållningen på det marknära verkställighetsplanet gestaltades och präglades av ett nära samförstånd mellan bruk och bonde. Vid svårare missöden som t.ex. skogsbrand kopplas även samhällsmyndigheten i form av häradsrätten in, men i allmänhet torde både bonden och bruket föredragit att få klara sig utan samhällets inblandning, och kolbonden haft mer att hämta på en förhandlingsupp-görelse med bruket än med samhället. Rapporten ger ett mycket klart belägg för att bruket använde ett blundande för ett legalt knappast tillåtet svedjande som en sorts premiering för duktiga kolbönder, som genomförde sitt svedjande på ett diskret sätt utan att vålla

skogsbrand eller annan skada, samt genom ett ökat ängsinnehav åstadkom en ökad hästhållning och därmed ökade transportinsatser. Härtill kom att bruksskogvaktarna inte bara accepterade utan själva var aktivt intresserade av att delta i ett sådant rissvedjande.

I Lövsta bruks historia framstår den förste fideikommissariens bruksägartid 1741–1778 som en markant högperiod. Bidragande härtill har säkerligen varit bruksägaren Charles de Geers insatser både vad gäller marknadsföringen och järnproduktionens utformning vartill kommer hans allmänkulturella intressen och hans vetenskapligt intellektuella kapacitet, vilket gjort att han för eftervärlden torde vara mest känd som en framstående entomolog och en av grundarna av den nya vetenskapsakademin. Som den viktigaste orsaksfaktorn till denna storhetstid vill jag likväl sätta, att bruket i så hög grad förstod att förvärva ett markägarskap inom ett tidigare av skattebönder dominerat agrart omland. *På denna grund och de goda utgångsförutsättningar, som en till bruksverksamheten välvillig samhällelig skogsreglering skapade, har den unge bruksherren förmått att forma skogshushållningen inom det bruket kringliggande omlandet på så sätt, att det blev bruket som främst kunde tillgodogöra sig de goda förutsättningar och vinster, som en på träkolproduktion baserad järnhantering kunde ge.*

Ett märkligt vittnesbörd om den strålglans, som utgick från »slottet i skogen», och tämligen starkt måste ha kontrasterat mot den i övrigt tämligen kärva ombygden, ger ett brev från Gustav III till sin mor, sedan han 1768 som kronprins besökt bruket. Han berättar där att han sett Skåne och alla andra trakter där hon varit »men jag vågar säga att min kära mor ingenting sett i Sverige om Hon inte ser Leufstad».

2.3 De merkantilistiska doktrinernas avtagande betydelse

Trots bondeståndets energiska uppslutning kring de reformmerkantilistiska idéerna, hade man måttliga framgångar i försöken att övervinna samhällsmyndighetens misstro mot att »lämna skattemannaskogen under en kanske mindre omtänksam Allmoges disposition». Den stora förändringen kom också som en följd av den allmänpolitiska uppgörelsen med de ofrälse stånden 1789 och medförde, att bondeskogen i allt väsentligt blev likställd med frälleskogen. De härpå följande 1793 och 1805 års skogsordningar framstår som ett måttligt genomslag för de reformmerkantilistiska principerna.

Ett genomslag för den ekonomiska liberalismens principer dröjer ytterligare något till 1809 års statsvälvning, men gör sig sedan allt starkare gällande, vilket särskilt påtagligt framgår av det av 1823 års riksdag fattade – men mycket ofullständigt genomförda – principbeslutet om de allmänna skogarnas försäljning, vilket av motståndarna till denna skogspolitik blivit betecknat som en »förskingring». Vad beträffar koltvånget hade denna »styrmekanism» redan under 1700-talets andra hälft minskat avsevärt i betydelse, men det dröjde dock till 1840-talet innan det slopades. En av den vid jernkontoret och bergskollegium verksamme professor G. Sefström år 1846 postumt utgiven skrift, »Åsikter i frågan om fri kolhandel och skogshushållning i Sverige», som utgör ett senkommet men mycket helhjärtat försvar för koltvångets merkantilistiskt formade idéer, har i detta avseende betydande intresse genom den spegling den ger av denna tankevärld.

3. SLUTORD

Avsikten med mitt inlägg har främst varit att söka belysa skogens roll i ett huvudsakligen förindustriellt samhälle genom ett sammanfattande referat av en genomförd – men ännu ej publicerad – forskningsstudie om kolskogens betydelse för dels Sveriges under lång tid främsta järnbruk vid Lövsta och dels dess inverkan på den agrara bondebygden Hållnäs socken. I detta agrart präglade samhälle framstod likväl den icke-agrara verksamheten

järnhantering allt starkare som en betydelsefull näring, som alltmer tilldrog sig statsmak-
tens uppmärksamhet och medförde, att den internationella aspekten blev allt viktigare
såväl vad gäller näringslivet som den mer allmänna politiska utvecklingen.

Framställningen i uppsatsens andra avsnitt: »Merkantilismens inverkan på skogsregle-
ringen» har därmed främst varit avsedd som utgångspunkt för den inledningsvis ställda
frågan, om den skogshistoriska forskningen främst borde gälla växtsamhället skogen eller
påverkaren skogsbrukaren. I det efterföljande stycket vidgades denna frågeställning till att
gälla om inte temat för den skogshistoriska forskaren även borde innefatta en diskussion
och analys av den centrala samhällsmyndighetens försök att genom principiellt formade
regler styra skogshushållningen på det sätt som bäst främjande hela näringslivets och rikets
intressen. Såsom torde framgått av referatet i avsnitt 2 anser jag det vara en väsentlig
uppgift för den skogshistoriska forskaren att belysa, hur människans nyttjande av och
påverkan på landskapsresursen skog inte enbart är beroende av lokalsamhällets och den
enskilde hemmansägarens behov, målsättningar och förmåga utan även styrs av högre
myndigheters åsikter om vad som är en ur nationella synpunkter ändamålsenlig och
ansvarsfull skogshushållning. Med järnhanteringsens ökade betydelse kom skogshushåll-
ningen vidare att bli en angelägenhet för inte bara en lokal bondemenighet och en
överordnad samhällsledning, utan en kapitalstark och i järnhanteringsens teknik kunnig
företagsledning framstod som en alltmer betydelsefull intressepart och utvecklingen som
ett resultat av ett mer komplext intressespel med flera intressenter inblandade. Under
1700-talet tillkom så att skogsutnyttjandet blev mer mångsidigt, vilket bidrog till en
ytterligare vidgad komplexitet, men att kunskaperna, som skulle underbygga de utformade
reglerna, ofta var så dåliga att de praktiska konsekvenserna av vidtagna åtgärder blev helt
annorlunda än de som teoretikern föreställt sig.

En klagörande utredning av dessa problem ställer förvisso höga krav på gedigen
utbildning inom många områden. En forskare med skoglig grundutbildning beträffande
biologiska, tekniska och ekonomiska problem har härigenom goda förutsättningar att
analysera de härmed sammanhängande aspekterna i skogshushållningens och skogspoliti-
kens utveckling. Såsom framhållits i slutet av det inledande avsnittet, är det emellertid
även väsentligt att kunna sätta in en från sådana utgångspunkter redovisad skogshistorisk
utveckling i ett vidare samhällspolitiskt perspektiv. Kalle Bäckes avhandling »Bondeoppo-
sition och bondeinflytande under frihetstiden» nämndes därvid som exempel på hur en
analys av 1700-talets på merkantilistiska grunder formade skogspolitik kunde användas
som ett medel att »lyfta fram samspelet mellan lokalsamhälle och centralmakt vid de olika
politiska frågornas behandling och avgörande».

En samverkan mellan fackhistoriker och skogsforskare synes mig då för sådana forsk-
ningsstudier kunna ha stor betydelse, och som ett mycket glädjande resultat av symposiet
framstår för min del, att sådana tankegångar fick ett mycket starkt genomslag. I inled-
ningsanförandet av akademiens preses, professor Lennart Hjelm, framhöll denne vikten
av att låta skogshistorien präglas av en intellektuell analys och på källkritiska undersök-
ningar grundade djupgående studier istället för de ofta alltför grunda beställningsarbeten
som präglat de i jubileumsskrifter och liknande gjorda framställningarna. Professor Björk-
lund framhöll skogshistoriens karaktär av tvärvetenskaplig disciplin och att en tidigare
kallsinnig inställning från anslagsbeviljande organ nu föreföll avlöst av en mer positiv trend
och en ökad teoretisk medvetenhet. Även den tredje föredragshållaren, Sverker Sörlin,
framhöll vikten av att skapa större pluralism. Likartade åsikter återkom även i många av
diskussionsinläggen såsom Börje Steenbergs framhållande av att ett viktigt mål för den
skogshistoriska forskningen borde vara att påvisa hur värderingarna förändrats. Ulf Sund-
berg ansåg att en skogshistorisk disciplin inom skogshögskolan inte fick ges en för snäv
inriktning utan skogspolitiken borde vara en väsentlig del av densamma, och dekanus Per-

Ove Bäckström fastslog, att något nu måste ske för att få till stånd en mer självständig och medveten skogshistorisk forskning, som intimt borde samarbeta med fackhistorikerna.

Jag vill för egen del helt instämma i dessa omdömen, och huvudsyftet med det lämnade sammandraget om merkantilismens inverkan på skogsregleringen har därför varit att ge en mer konkret bakgrund och exemplifiering på hur en sådan skogshistorisk forskning kan gestaltas.